

ד. המשך הסיפור (ג-ד): אלישע מחולל נס לאלמנה - 'תורת הנס' בסיפורנו

מבוא

הנס¹ בהקשר של סיפורנו, מהווה חריגה מכל חוק: הוא יוצא ממנהגו של עולם, ושובר את החוקים השוררים בעולם הפיזיקלי. מהו אפוא פשר הביטוי שבכותרת עיון זה - "תורת הנס"? האם יש 'תורה' מסודרת לנסים - חוקים וכללים שעל פיהם מתחוללים מעשים שבמהותם הם 'פורעי חוק'? מן הסיפור הקצר שלפנינו, וכמותו מסיפורי נס נוספים במקרא, ניתן להסיק, כי אכן ישנם כללים ועקרונות שבמסגרתם פועלים הנסים שבמקרא.

הנביא מחולל הנס אינו מופיע לפנינו כעושה להטים, אשר כל מגמתו להדהים בכוח לגבור על הטבע ועל חוקיו המוכרים. אדרבה: סיבות אנושיות או נסיבות היסטוריות הכרוכות בתפקידו מאלצות לעתים את הנביא לפעול פעולות אלו הקרויות בפנינו "נסים". בבואו לחולל נס, אין הנביא פועל באופן חפשי ומשחרר מכל מגבלה, אלא הוא 'מכפיף' את מעשה הנס למגבלות שונות. יש שהוא מקטין את חריגתו של הנס ממנהגו של עולם, ויש שהוא מצניע את המעשה מעין רואים.²

1. ראוי לציין כי צמד ההפכים המוכר לנו כל כך, והמעסיק את המחשבה הפילוסופית-הדתית בייחוד בימי הביניים, "נס" ו"טבע", משתמש בשתי מילים שאינן מקראיות.

המילה "נס" בהתייחסות למעשה פלאי החורג ממנהגו של עולם לקוחה מלשון חז"ל, ואינה מופיעה במשמעות זו במקרא אפילו פעם אחת (אמנם את הפסוק שבשמות י"ז, טו: "וַיִּכַּן מֹשֶׁה מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא שְׁמוֹ ה' נְסִי", פירשו רוב הראשונים, למעט רשב"ם, על פי משמעות המילה "נס" בלשון חכמים, אולם פירושם הוא בגדר דרשת הכתוב, ופירושו של רשב"ם הוא המכוון לפשוטו). המונחים המקראיים הקרובים ביותר ל"נס" שבלשון חכמים הם "אות" ו"מופת" (שניהם יחדיו או כל אחד מהם לחוד). על ההסבר המשוער למעבר הסמנטי שבין "נס" במשמעו המקראי - 'מוט גבוה', 'דגל' וכדומה, ל"נס" בלשון חכמים באמצעות המילה "אות" המשותפת במקרא לשתי המשמעויות הללו, עמדנו בעיונונו לפרשת בשלח, סדרה שנייה, הערה 9 (עמ' 290-291).

המילה "טבע" מאוחרת אף יותר: היא מחידושי הלשון של המתרגמים בימי הביניים על פי הערבית, וקשה למצוא לה מקבילה בלשון המקרא או בלשון חז"ל (ראה גב"ע צרפתי, כלשון עמי: עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ז, עמ' 203-208).

2. מובן שיש במקרא נסים, שמפני ההקשר שבו הם נעשים ומפני המטרה המכוונת בעשייתם, דווקא הפומביות והחריגה הבוטה ממנהגו של עולם יפות להם.

בדברי חלק מן המפרשים והוגי הדעות מימי הביניים רווחת המגמה לצמצם את חריגתם של הנסים במקרא ממנהגו של עולם, מתוך תפיסה שיפה מיעוט השימוש בהם.³ טעמה של גישה זו הוא רצונם של אותם מפרשים והוגי דעות להקטין את המתיחות בין תפיסת הטבע כפי שהיא עולה לכאורה מן המקרא - תפיסה של טבע 'גמיש' וניתן לשינויים מתמידים באמצעות נסים - לבין תפיסת הטבע שהנחילה הפילוסופיה היוונית, בייחוד זו של אריסטו, למחשבה הפילוסופית בימי הביניים, שלפיה הטבע אינו גמיש אלא מבוסס על חוקיות מתמדת ללא חריגות.

מגמה זו - יישוב המקרא עם השקפות פילוסופיות אלו או אחרות - חיצונית היא למקרא. אף על פי כן, מראה סיפורנו (כמו גם סיפורי נס אחרים במקרא) שהמגמה לצמצום חריגתו של הנס ולמיעוט השימוש בו, מצויה במקרא עצמו; כמובן מסיבות אחרות מאלו שבהגות הפילוסופית של ימי הביניים.

הכנסת הנס למסגרת של כללים ומגבלות עשויה לכאורה לצמצם את תועלתו. שתי המגמות - לחולל נס הכפוף לכללים ולמגבלות מחד, ומאידיך להפכו למקור הצלה ופדות לנזקקים לו, ברחבות ולא במשורה - נראות סותרות. סיפורנו בא להראות כי לא כן הוא: הנס הניתן לאותה אלמנה - על אף מגמת הצמצום שבו - בעין יפה הוא ניתן וביד רחבה. וכך סיפורנו מלמד כיצד שתי המגמות הללו מתקיימות יחדיו במעשה הנס שעשה אלישע זו לצד זו ללא סתירה ביניהן.

* * *

נס אסוך השמן, שהשמן בו הולך ומתרבה וממלא כלי אחר כלי ככל שיוצקים ממנו, מהווה תקדים מקראי לנס אחר, מאוחר בהרבה, הקבוע בתודעת האומה הישראלית בקשר לחג החנוכה: נס פך השמן שאירע בעת שבני חשמונאי טיהרו את המקדש.⁴ הנס האחרון צנוע מן הראשון במידת חריגתו ממנהגו של עולם, שהרי השמן בפך השמן לא התרבה כמו שהדבר בסיפורנו.⁵

3. ובדברי חז"ל מצאנו מחלוקת מפורשת בעניין. בברייתא המובאת בשבת נג ע"ב מסופר: "מעשה באחד שמתה אשתו והניחה בן לינק ולא היה לו שכר מניקה ליתן, ונעשה לו נס ונפתחו לו דדין כשני דדי אישה והניק את בנו". ועל כך באה מחלוקת אמוראים בהערכת העניין: "אמר רב יוסף: בוא וראה כמה גדול אדם זה שנעשה לו נס כזה. אמר לו אביי: אדרבה! כמה גרוע אדם זה שנשתנו לו סדרי בראשית".

4. ואכן בעל טורי זהב בביאורו להלכות חנוכה שבשולחן ערוך, אורח חיים סימן תער סעיף קטן א, משווה בין הנסים, ולומד מן הנס שבסיפורנו למה שאירע בנס פך השמן.

5. מבחינה זו, דומה יותר נס פך השמן לנס שעליו גזר אליהו ביחס לאלמנה הצרפית (מל"א י"ז, יד-טז): "כִּד הַקָּמַח לֹא תִקְלָה וְצִפְחַת הַשֶּׁמֶן לֹא תִחְסַר", אלא שהנס ההוא נמשך שנה, ולא שמונה ימים.

נס פך השמן במקדש היה בעל משמעות לאומית, והוא בבחינת נס - סמל, אשר ערכו אינו מתמצה בו עצמו, אלא במה שמסומל בו ומצוי מעבר לו.⁶ לעומת זאת, הנס בסיפורנו נועד לפתור מצוקה קיומית של אלמנה אומללה, שאיום אכזרי מאיים על שארית משפחתה. המצוקה מעוררת את תהייתה על כך שבעלה ירא ה' נעזב לאחר פטירתו, וזרעו מבקש לחם. ערכו של הנס שמחולל אלישע הוא בו עצמו, בהביאו פתרון למצוקה כפולה זו של האלמנה (- מצוקתה הקיומית ומצוקתה הרוחנית). מחמת כן בא הנס הזה לעולם.

1. "הַגִּידִי, מַה יֵשׁ לְךָ בְּבֵיתִי?" - "בְּרַכַּת ה' הִיא תַעֲשִׂיר" (משלי י', כב)

מדוע נחוץ לאלישע קיומו של אסוך השמן בביתה של האלמנה? האם קשה בעיניו להבטיח לה נס שאינו תלוי במה שיש לה בביתה? ומה היה עושה אלישע לו הייתה תשובת האישה לשאלתו "הַגִּידִי מַה יֵשׁ לְךָ בְּבֵיתִי" מכילה רק את הרישא שבדבריה - "אֵין לְשִׁפְחָתְךָ כֵּל בְּבֵיתִי"? האם לא יכול היה לגזור אז על היווצרות שמן (או כל דבר אחר) יש מאין? והרי בנס אנו עוסקים, בחריגה ממנהגו של עולם, ומה ימנע אותו מלעשות זאת? האם יש הבדל עקרוני בין נס שבו נברא שמן יש מאין, לבין נס שבו מתרבה השמן המועט שבאסוך, וממלא כלים ריקים שאליהם יוצקים אותו?

ר"י אברבנאל אכן רואה הבדל עקרוני בין שתי האפשרויות הללו לחולל נס:

והנביא שאלה "מַה יֵשׁ לְךָ בְּבֵיתִי", לפי שהיה מנהג הנביאים לסמוך הנס על דבר מה, כדי שלא יהיה בריאת יש מאין.⁷

שונה במקצת התשובה הניתנת בזוהר והחוזרת בו בכמה מקומות:⁸

וברכאן דלעילא לא משתכחי אלא במה דאית ביה ממשא, ולא איהו ריקניא. מנלן? מאשת עובדיהו דאמר לה אלישע: "הַגִּידִי מַה יֵשׁ לְךָ בְּבֵיתִי" - דהא ברכאן דלעילא לא שריין על פתורא ריקניא, ולא באתר ריקניא. מה כתיב? "וַתֹּאמֶר: אֵין לְשִׁפְחָתְךָ כֵּל בְּבֵיתִי כִּי אִם אֶסוּךְ שֶׁמֶן". מאי

6. את משמעותו הסמלית של נס פך השמן ביארתי במאמרי "נס כן קרה לנו", עמודים 604, כסלו-טבת תשנ"ו, עמ' 66-69.

7. בביאור על שולחן ערוך אורח חיים סימן קפ כותב בעל מחצית השקל: "זולת שהיה לה תחילה מעט שמן, לא היה שולח ברכה לברוא לה שמן. והיינו... כי בששת ימי בראשית ברא הכול יש מאין, מאפס המוחלט, ומאז והלאה בורא יש מִיֵּשׁ, ולא יש מאין, ואין רצונו בכך". דבריו נחוצים יותר מדברי ר"א שהובאו למעלה: אין זה רק "מנהג הנביאים" לסמוך את הנס על דבר קיים, אלא זוהי האפשרות היחידה לחולל נס לאחר שנברא העולם יש מאין, שכן כך רצון הבורא יתברך.

8. ח"א פח, א; ח"ב פז, ב; שם קנג, ב; שם קנז, ב; ח"ג לד, א. למעלה הובא נוסח דברי הזוהר בח"א פח, א.

"אָסוך"? אלא אמרה ליה: שיעורא דהאי משחא, לאו איהי אלא כדי משיחת אצבע זעירא. אמר לה: נחמתני, דהא לא ידענא היאך ישרון ברכאן דלעילא בדוכתא ריקניא, אבל השתא דאית לך שמן, דא הוא אתר לאשתכחא ביה ברכאן.

ובתרגום לעברית:

וברכות של מעלה אינן מצויות אלא במה שיש בו ממש, ולא במקום ריקן. מניין לנו? מאשת עובדיה⁹ שאמר לה אלישע: "הַגִּידִי מַה יֵשׁ לְךָ בְּבֵיתִי" - שהרי הברכות של מעלה אינן שורות על שולחן ריקן ולא במקום ריקן. מה כתוב? "וַתֹּאמֶר: אֵין לְשִׁפְחָתְךָ כֵּל בְּבֵיתִי כִּי אִם אָסוּךְ שֶׁמֶן". מהו "אָסוּךְ"? אלא אמרה לו: שיעור שמן זה אינו אלא כדי משיחת אצבע קטנה,¹⁰ אמר לה: נחמתני, שהרי לא ידעתי כיצד ישרו הברכות של מעלה במקום ריקן, אבל עתה, שיש לך שמן, זה הוא מקום (שיכולות) להימצא בו ברכות.

בעקבות דברי הזוהר הללו צעדו כמה מפרשים אחרונים:

בעל המצודות: "מה יש לך" - לשיהא הברכה שורה בו.

מלבי"ם: "מה אעשה לך" - כי אין הברכה שורה על אין, רק על דבר יש, ועל כן "הגידו מה יש לך בבית" - שעליו תחול הברכה.

יש להבחין כראוי בין דברי ר"י אברבנאל וההולכים בעקבותיו (ראה הערה 7) לבין דברי הזוהר וההולכים בעקבותיו: המחנה הראשון רואה בהתניית הנס בקיומו של שמן באסוך מגבלה החלה על חריגתו של הנס מן הטבע - יש מיש ולא יש מאין; המחנה האחרון מגדיר את הנס מלכתחילה כ'ברכה של מעלה' - ברכת שמים החלה על השמן. הגדרה זו של הנס שחולל אלישע מחייבת, מעצם מהותה, דבר של ממש שעליו תחול הברכה, שכן ברכה אינה יכולה לחול על ריק: מעצם הגדרתה באה הברכה לשפר מציאות קיימת, להרבותה בכמות או באיכות.¹¹ כתוצאה מהתפיסה שבדברי הזוהר, הופך השמן שבאסוך לתנאי הכרחי לנס שגור אלישע, והדו-שיח שבינו לבין האלמנה מקבל משמעות דרמטית. וכך אכן מתאר זאת

9. על הזיהוי המדרשי של אלמנת בן הנביאים עם אשת עובדיה ועל סיבותיו - ראה עיון ג.

10. המילה "אסוך" היא מילה יחידאית במקרא. המפרשים גזרו את שם הכלי מן השורש 'סוך', ואם כן מגלה שם הכלי על ייעוד השמן שבו - לסיכה. שמן סיכה היה (ועודנו) יקר מאוד, וכלי אחסונו היו קטנים ביותר והכילו מעט שמן.

11. תפיסה זו של הנס בסיפורנו מצויה גם ב'תרגום של תוספתא' שהביא רד"ק בפירושו לסיפורנו (ראה עיון ג). וכך כתוב שם (בתרגום לעברית): "השיב עובדיה ואמר לה (- לאשתו): לכי אל אלישע במעט השמן שנשאר לך ויברכך בו".

הזוהר: שאלתו של אלישע "הַגִּידִי מֵהַ יֵשׁ לְךָ בְּבֵיתִי" היא שאלה קריטית, שכן אם לא ימצא דבר בביתה של האישה, לא יהא לנביא על מה להחיל את הברכה, וכיצד אפוא יוכל להצילה מיד הנושה?

האישה בתשובתה מקטינה מאוד את משמעות הדבר שיש בביתה. היא מתחילה בשלילה: "אֵין לְשִׁפְחָתְךָ כֵּל בְּבֵיתִי". מטרת דבריה אלו היא לצמצם מאוד את משמעות החיוב שכנגד - "כִּי אִם אֶסוּךָ שְׁמֶן". בהתאם לכוונתה זו מפרש זאת הזוהר, כי כמות השמן שברשותה כה זעירה, שיש בה כדי סיכת אצבע קטנה בלבד. האישה, שעדיין לא עמדה על כוונתו של אלישע, רוצה לומר בזאת שאין במעט השמן הזה כדי לפתור את מצוקתה; אולם אלישע מגיב בשמחה, כמוצא שלל רב: 'נחמתיני!'. עתה הוא יודע את הדרך להחיל ברכה על 'מקום שיכולות להימצא בו ברכות' ולפתור את מצוקת האלמנה. נדמה, כי קריאה זו של הדו-שיח בין אלישע לאלמנה מתאימה מאוד לרוח הדברים בסיפורנו.

נראה, כי הרעיון המונח ביסוד תפיסתו של הזוהר והמפרשים ההולכים בעקבותיו הוא, כי יש צורך בשותפותו של האדם עם ה' בהבאת הפדות. חז"ל במדרשיהם הדגישו, כי אף בנס היסטורי ולאומי אין ישראל זוכים אלא מתוך נכונות למסור את הנפש ולהירתם למשימה של ההצלה והפדיון. דוגמה לכך היא דברי חז"ל (סוטה לז ע"א ועוד) על נחשון בן עמינדב, שקפיצתו אל תוך ים סוף היא שהביאה לידי בקיעת הים ומעבר בני ישראל בתוכו. אף הנס האישי בסיפורנו, אינו אלא החלת ברכת שמים על מעשיו של האדם, על מאמציו האנושיים: השמן המועט המצוי בביתה של האלמנה הרי הוא תולדת מאמץ אנושי ממושך ומורכב. רק בזכות המאמץ הזה המשוקע במעט השמן, נותן הקב"ה את חלקו ומעניק ברכה לשמן, וכך השמן מתרבה. בכך נרקמת שותפות של האדם הבא לפעול עם אל לשם תיקונו של עולם. הוא מה שאמרו רבותינו (תוספתא ברכות ו, יג): "אין ברכה שורה, אלא במעשי ידיו [של אדם]".

תפיסה זו חורגת כמובן מן הסיפור שלנו ומן המיוחד אותו, ומביאה לידי לקח כללי לכל אדם ובכל מקום וזמן: אין ברכת שמים חלה אלא על מעשיו של אדם. רק ההשתדלות והמאמץ מצדו של האדם יוצרים בסיס לברכת ה'; רפיון ידיים ועצלות, ריקנות ושממה, אינם הרקע המתאים להופעת נס או להופעת ברכת ה'.¹²

12. על פי דברי הזוהר בח"ב, שצוינו לעיל בהערה 8, נפסקה הלכה בשולחן ערוך (אורח חיים סימן קפ סעיפים א-ב) שאין לו לאדם לברך ברכת המזון על שולחן ריק: "אין להסיר המפה והלחם עד אחר ברכת המזון. כל מי שאינו משייר פת על שולחנו, אינו רואה סימן ברכה" (וראה גם דברי התוספות בברכות מב ע"א ד"ה סלק). בעל מגן אברהם בסעיף קטן א שם פירש הלכה זו: "דהברכה אינה שורה על דבר ריק, אלא כשיש שם דבר, כעניין אלישע ושונמית" (- כוונתו לאלמנת בן הנביאים, המופיעה באותו פרק שבו עתידה להופיע השונמית). למדנו מכאן, כי לא רק ברכת ה' את האדם מותנית בעשייה אנושית, אלא אף ברכת האדם את ה' מותנית בעשייה האנושית וב"ש' שהאדם יוצר בעולם.

2. "לְכִי שְׂאֲלִי לָךְ בְּלִים מִן הַחוּץ... אֵל תִּמְעִיטִי"

למה ציפתה האלמנה אשר צעקה אל אלישע? האם ביקשה מאלישע, במשתמע, שיצילנה על ידי נס, כפי שאכן עשה? אין לכך כל רמז בדבריה. מסתבר שהיא ציפתה שהנביא יפנה אל הנושה וינסה לשכנעו לדחות את מועד התשלום, ועל כל פנים שיימנע מלקחת את בני האלמנה לעבדים - דבר שהוא בניגוד לחוק התורה ולרגש האנושי.

אלישע אינו נוהג כך. להפתעתה הוא תולה את פתרון הבעיה בה עצמה: "מַה יֵשׁ לָךְ בְּבֵיתְךָ". נראה שהאישה אינה מבינה את כוונת שאלתו, והיא עונה: "אֵין לְשִׁפְחָתְךָ כֵּל בְּבֵיתְךָ, כִּי אִם אֶסוּךְ שְׁמֶן". ושוב, להפתעתה, שמח הנביא על מעט השמן הזה, והוא מצווה עליה לפעול סדרת פעולות שתכליתן להרבות שמן זה במאוד מאוד בדרך נס. האישה ודאי נפעמת: לא על כך היא חשבה בפנותה אל הנביא.

מן העניין לבחון עתה כיצד פעלה האישה לאחר ששמעה את הוראות הנביא. נעמיד כאן בשני טורים מקבילים את הוראות אלישע מול תיאור מעשיה של האישה:

הוראות אלישע	קיומן על ידי האישה
ג לְכִי שְׂאֲלִי לָךְ בְּלִים מִן הַחוּץ	ה ה וַתֵּלֶךְ מֵאֵתוֹ
מֵאֵת כָּל שְׂכֻנֶיךָ, בְּלִים רַקִּים אֵל תִּמְעִיטִי.	
ד וּבָאת וְסָגַרְתְּ הַדֶּלֶת בְּעֵדְךָ וּבְעֵד בְּנֶיךָ	ו וַתִּסְגֹר הַדֶּלֶת בְּעֵדָהּ וּבְעֵד בְּנֵיהָ
וַיִּצְקֶת עַל כָּל הַכֵּלִים הָאֵלֶּה	ז הֵם מְגִישִׁים אֵלֶיהָ וְהִיא מוֹצֵקֶת.
וְהִמְלֵא תִסְעִי.	ח וַיְהִי כַמְלֵאת הַכֵּלִים... וַיַּעֲמֵד הַשָּׁמֶן.

כאשר מתוארת במקרא הוראה הניתנת לאדם ולאחריה מתואר קיומה של אותה הוראה, לעתים מסתפק הכתוב בציון עצם מילוי ההוראה במלים 'ויעש כן' או בדומה לכך.¹³ דבר זה נעשה כמובן לשם הקיצור.

אולם לעתים אנו מוצאים שאף מילוי ההוראה מתואר לפרטיו. מה הן הסיבות לאריכות זו? מובן שיש צורך לדון בכל מקום לגופו. במקרים אחדים הסיבה לכך היא הדגשת ההתאמה הגמורה בין ההוראה לביצועה.¹⁴ במקרים אחרים, שבהם אנו מוצאים הבדלים בין ההוראה לבין תיאור ביצועה, אפשר שבהבדלים אלו עצמם טמון ההסבר לחזרה זו. ההבדלים הללו מצריכים תמיד תשומת לב רבה, משום שבדרך כלל הם נושאים משמעות. לעתים הם מעידים על ביצוע נאמן ביותר של ההוראות, עד שהמבצע

13. הנה כמה דוגמאות מספר שמות: "ב, נ; ד, ז; ד, ז; י; ז, ט, ז. וראה רמב"ן במדבר ט"ז, ה ד"ה בקר ויודע ה', ובפרקי אליהו, 'נבות' דג, עמ' 375-376.

14. תיאור מעשיו של בצלאל בפרשות ויקהל ופקודי תואם בדרך כלל בדייקנות את הצו שבפרשות תרומה ותצוה.

יודע לשנות מן ההוראות שקיבל על פי שיקול דעתו ובהתאמה לנסיבות¹⁵, ולעתים מעידים ההבדלים על חוסר הסכמה עם ההוראה או על חוסר ציות.¹⁶ הבה ננסה לברר עתה מה טעמה של החזרה בסיפורנו. באותן שורות במערכת ההשוואות שעשינו לעיל שבהן יש הקבלה בין הוראת אלישע לבין הביצוע של האישה, תואם בדרך כלל הביצוע את ההוראה.¹⁷ התופעה הבולטת ביותר בהשוואה היא החיסרון של קיום הוראת אלישע ביחס לשאלת הכלים הריקים הרבים מן השכנים. מהו טעמו של חסרון זה? ר"י קיל בפירושו 'דעת מקרא' ענה על כך:

"ותלך מאתו" - הרי זה מקרא קצר ובא לומר: ושאלה לה כלים רבים מאת שכניה.

אלא שקשה לקבל פירוש זה: אם כוונת הכתוב להצביע על ההתאמה בין מעשיה של האישה לבין הוראותיו של אלישע, ועל כן הוא כופל דבריו, היה עליו לתאר התאמה זו בשלמות ולכלול בתיאור הקיום אף את תיאור שאילת הכלים; ואם כוונתו לקצר, היה יכול להשמיט את כל תיאור מעשיה של האישה ולכתוב בקיצור 'ותעש כן' או 'ותעש כדבר אלישע'. אולם תיאור מעשי האישה המשמיט חלק ממעשיה ומתאר חלק אחר, מעורר תמיהה: מהו קנה המידה להבחנה זו? לפיכך נראה לומר, כי החזרה על מעשי האישה נועדה להבליט דווקא את אי-ההתאמה שבין מעשיה לבין הוראות אלישע. אי-ההתאמה זו באה לידי ביטוי בעצם החיסרון שעמדנו עליו: האישה לא שאלה כלים מן השכנים, אלא הסתפקה בכלים שהיו מצויים בביתה.

15. דוגמה לכך בשינויים שעשו מלאכי אחזיה בציוויו של אליהו אליהם - מל"ב א', ג-ו, ראה ניתוח השינויים הללו בפרקי אליהו, 'אחזיה' ג, עמ' 421-423.

16. הַשׁוּוּה את צו ה' למשה בפרשת מי מריבה, במדבר כ', ז-ח, לביצועו שם בפסוקים ט-יא. וראה עיוננו לפרשת חוקת, סדרה שנייה, סעיף ז (עמ' 252-253).

17 א. יש לציין הבדל קל: אלישע בהוראתו, לא תיאר את התפקיד המיועד לבנים, אולם בכל זאת הוא רמז לכך שיש להם תפקיד באמרו: "וְסִגְרָתְךָ הַדֹּלֶת בְּעֵדְךָ וּבְעֵד בְּנִיךָ". את הפעולות עצמן - יציקת השמן והסעת הכלים המלאים - הוא מטיל על האישה. אולם אין זה אפשרי לעשות שתי משימות אלו בו זמנית: אם את הכלים המלאים יש להסיע, כדברי אלישע, משמע שהיציקה צריכה להעשות במקום אחד. אולם אדם אחד אינו יכול לעשות זאת בכלים רבים - גם ליצוק לתוכם במקום אחד וגם להסיע את הכלים המלאים. על כן הסיקה האישה מדברי אלישע, כי עליה להטיל על בניה את תפקיד הגשת הכלים הריקים והסעתם של המלאים. הבדל זה מעיד אפוא דווקא על ביצוע נאמן של הוראת אלישע, כרוחה וכפי שגם נרמז בלשונה.

ב. בשורה התחתונה של מערכת ההשוואות אין כלל צד שווה ועל כן אין לדון בהבדלים. ההוראה "וְהַמְלֵא תְּסִיעֵי" אינה מתוארת בביצוע, משום שקיומה משתמע מאליו על פי התיאור הקודם ("הם מגישים אליה וְהִיא מוֹצֵקֶת"). השורה המקבילה בתיאור מעשיה של האישה (פסוק ו), מכילה דבר שאינו כלול בהוראת אלישע - כיצד פסק הנס. וראה דברינו בהמשך העיון במה שנוגע לפסוק זה.

הדבר מתבטא בפעלים שישנם בציווי לעומת אלו שבתיאור הקיום. אלישע אמר לה: (1) "לְכִי" (2) "שְׂאֲלִי..." (3) "וּבֵאתִי" (- מן 'החוק' לביתך), (4) "וְסִגְרָתְךָ..." , ואילו על האישה נאמר: "וְתִלְךְ מֵאֲתוֹ וְתִסְגְּרֶה..." , דהיינו: אך 'הלכה מאתו', הגיעה מייד לביתה וסגרה את הדלת, ולא הלכה לפני כן לְחַזֵּר אחר כלים רבים אצל כל שכניה.

מדוע נהגה כך האישה, ולא כפי שציווה עליה הנביא? אם ניטה לחובתה של האישה יהא עלינו לענות, שהאישה הייתה קטנת אמונה ביחס לאפשרות התקיימותו של נס כה מפתיע, ועל כן לא טרחה טרחה מרובה מדי באיסוף הכלים מבין השכנים. אך אפשר לסנגר עליה ולשער, שהיא בושה לשאול כלים רבים משכניה, שכן הללו ודאי יתמהו, לשם איזה צורך שואלת אישה ענייה זו כלים כה רבים. ועוד אפשר לומר לזכותה, כי האישה נחפזה לביתה בקוצר רוח כדי לראות מייד בהתרחשות הנס, ולא הייתה בה סבלנות להשהות את מפגשה עם קיום הנס עד תום שאילת הכלים הרבים.¹⁸

מעתה נוכל לענות על התמיהה המתעוררת בפסוק ו בהמשך:

וַיְהִי כְּמִלְאֵת הַכֵּלִים, וַתֹּאמֶר אֶל בְּנָהּ: הַגִּישָׁה אֵלַי עוֹד כָּלִי
וַיֹּאמֶר אֵלֶיהָ: אֵין עוֹד כָּלִי, וַיַּעֲמַד הַשֶּׁמֶן.

כל עצמו של פסוק זה נראה כמיותר. הרי הדבר מובן מאליו שלאחר שנמלאו כל הכלים פסקה התרבות השמן. קשה במיוחד הדו-שיח שבמרכז פסוק זה, הממחיש בדרך דרמטית את האמור במסגרתו: שכאשר נמלאו כל הכלים עמד השמן. על פי דברינו, כי האישה לא שאלה כלים משכניה, מטרתו של פסוק ו היא לעצב בדרך התיאור הדרמטי את אכזבתה של האישה: היא לא עשתה כדברי הנביא, וגילתה במהרה כי הפסידה מכך. "וַיְהִי כְּמִלְאֵת הַכֵּלִים" - לא "כָּל הַכֵּלִים הָאֵלֶּה" שעליהם דיבר הנביא בפסוק ד, אלא הכלים המעטים שהיו בביתה; "וַתֹּאמֶר אֶל בְּנָהּ הַגִּישָׁה אֵלַי עוֹד כָּלִי" - 'הרי הנס עדיין בתוקפו וכדאי לְמַצוֹתוֹ'; "וַיֹּאמֶר אֵלֶיהָ: אֵין עוֹד כָּלִי" - 'הרי לא שאלת כלים רבים מאת כל שכניך, ואלו המועטים שהיו בביתנו - מלאים הם'; "וַיַּעֲמַד הַשֶּׁמֶן" - פסק הנס, ואם הובאו כלים נוספים לאחר מכן - הללו כבר לא נתמלאו מן האסוך. ואכן, האירוע המתואר בפסוק ו הוא הדבר היחיד שנוסף בתיאור מעשיה של האישה בהשוואה לדברי אלישע. אלישע לא הגביל את הנס, אלא סיים את דבריו בציון השפע והמלאות - "וְהַמְּלֵא תִסְיֵעִי". עד כמה? עד בלי די, ככל שיהיו בידי כלים להכיל את ברכת ה'. אולם בתיאור מעשיה של האישה מתוארת במקום המקביל דווקא הפסקת הנס - "וַיַּעֲמַד הַשֶּׁמֶן". דווקא האכזבה היא המודגשת כאן, בניגוד להבטחת השפע בפי אלישע.¹⁹

18. 'זכות' זו אינה אלא זכות יחסית לתשובה הראשונה, אולם באמת אף התנהגות זו ראויה לביקורת.

19. מלבי"ם הרגיש כי פסוק ו מעצב תסכול, וכתב עליו: "מבואר שלא שאלה כלים הרבה כל כך, ועל זה אמרה: 'הַגִּישָׁה אֵלַי עוֹד כָּלִי וכו' וַיַּעֲמַד הַשֶּׁמֶן'. רוצה לומר: על ידי שלא היו כלים הרבה". אנו מחריפים את הטענה, ואומרים שהאישה לא שאלה כלים כלל, אלא הסתפקה באלו שבביתה.

אף בואה של האישה אל הנביא בפסוק ז - "וַתָּבֵא וַתִּגְדַּל לְאִישׁ הָאֱלֹהִים"²⁰ - עשוי לקבל משמעות חדשה על פי דברינו. לשם מה חזרה האישה אל אלישע ומה הגידה לו?²¹ נראה שהיא באה לספר לו כי השמן עמד בטרם הספיקה למלא ממנו כלים רבים, שמה יתן הנביא הזדמנות נוספת, ויחדש את הנס כך שתוכל למלא כלים נוספים. מדברי אלישע משתמעת אפוא תשובה שלילית, ובכל זאת הוא מבטיח לה, כי אף השמן שמילאה בכליה שלה יש בו כדי לשלם את חובה, ואף להותיר אפשרות מחייה לימים הבאים.

מוטיב ה'כלים' המהווים תנאי לקיום הנס וקובעים את מידתו, הוא מוטיב מרכזי בסיפורנו. שש פעמים נזכר השם "כלי" (ביחיד או ברבים) בסיפור קצר זה, ופעם נוספת, לפני כל ההופעות הללו, נזכר ה"אסוך" - כלי הקיבול הראשון, המשפיע את שמנו על כל שאר הכלים.

שש ההופעות של המילה "כלי" נחלקות: שלוש הופעות בהוראת אלישע ושלוש בתיאור מעשיה של האישה. השוואת השלוש הראשונות לשלוש האחרונות יש בה כדי לחזק את טענתנו בנוגע למעשי האישה, כי במה שנוגע לשאילת הכלים, לא נהגה כמצות אלישע:

מעשי האישה	הוראת אלישע
-----	ג לְכִי שְׂאֲלִי לְךָ כָּלִים מִן הַחוּץ...
-----	כָּלִים רַקִּים אֶל תִּמְעִיטִי.
וַיְהִי כְּמֵלֶאכֶת הַכָּלִים	ד ... וַיִּצְקֶתָ עַל כָּל הַכָּלִים הָאֵלֶּה...
... הַגִּישָׁה אֶלֵי עוֹד כָּלִי	-----
... אֵין עוֹד כָּלִי...	-----

ברכת שמים כי תושפע על האדם הראוי לה בשעת חסד נדירה, מידתה תלויה לעתים רק באדם עצמו - בכלים שהוא מכין לקליטת אותה ברכה. ככל שירבו כליו כן תורק לו הברכה עד בלי די. אולם אם נתעצל האדם, ולא הכשיר די כלים להכיל את ברכת ה', עליו לדעת כי שעת החסד לא תמתין, גם לא תחזור.

"לפום צערא אגרא" - ככל שיתייגע אדם בהכנת הכלים, כך יהא לו ממה לפרנס עצמו בימים הרבים שיבואו, ימים אפורים אשר חיותם באה להם מאותה שעת הארה שהייתה לו פעם בעברו. כְּבֹזֹת הַכָּלִים שֶהֵכִין הָאָדָם יִרְבֶּה הַשֶּׁמֶן - יִרְבֶּה הָאוֹר, אִם מַעֲט - מַעֲט, וְאִם הִרְבָּה - הִרְבָּה.

20. בבוא האישה 'לצעוק' על העוול שנעשה לה (פסוק א) נאמר שהיא "צָעְקָה אֶל אֱלִישֶׁע"; בבואה בשנית אליו, לאחר שנוכחה בהתגשמות הנס שהובטח לה על ידי אלישע, נאמר (פסוק ז): "וַתָּבֵא וַתִּגְדַּל לְאִישׁ הָאֱלֹהִים". בכך מובע שינוי היחס שלה לאלישע.

21. לשאלות אלו אמנם התייחסו הפרשנים, ודבריהם יובאו בהמשך עיוננו; אלא שדברינו הקודמים מאפשרים לענות תשובה חדשה, שאינה מצויה בדברי הפרשנים.

3. "וּבֵאת וְסִגְרַת הַדֶּלֶת בְּעֶדְךָ וּבְעֶד בְּנִיךָ"

את הוראתו זו של אלישע קיימה האישה בדיוקנות:

הַ תְּסַגֵּר הַדֶּלֶת בְּעֶדְךָ וּבְעֶד בְּנִיךָ.

מהו טעמה של סגירת הדלת הזאת?

כך פירש זאת ר"י אברבנאל:

והנה ציווה שיהיה הדלת נעול, מפני שלא ישלוט בעניינו עין הרע.

והוסיף מלבי"ם על דבריו:

בל יחול עין הרע, ובל יקרב איש בלתי ראוי, שעל ידי רוע מעשיו יופסק צינור השפע.

אמנם ברור ש'איש בלתי ראוי' לא יזכה בברכת ה' דרך 'צינור השפע' הניסי, אולם מדוע יופסק 'צינור השפע' של האלמנה רק מפני ראייתו של איש כזה? היכן עוד מצאנו במקרא חשש מעין זה?

רש"י²² מנמק את טעמה של הוראת אלישע, לא בחשש מן החוץ - מ'עין הרע' שתבטל את הנס - אלא באופיו של הנס עצמו, מצד עצם היותו נס. ומפליאים דבריו:

כבוד הנס הוא לבוא בהצנע.

לנו היה נדמה כי כבוד הנס הוא דווקא בפומביותו, וככל שירבו עֲדוֹ כֵן יגדל כבודו. ואמנם, ישנם נסים שעיקר תכליתם להשפיע על תודעתם של רבים: של ציבור שלם, של עם ישראל כולו ואפילו של כל העמים. נסים כאלו ודאי כבודם לבוא בפרסום גדול. אולם הנס שבסיפורנו לא נועד להשפיע על רבים, והפרסום אינו תכליתו. הוא נועד לפתור בעיה קריטית של אלמנה מסוימת ושל שני בניה, ולעשות צדק עם אותה אישה ועם אישה המנות, איש ירא ה' מבני הנביאים. נס כזה - מלמדנו רש"י - כבודו "לבוא בהצנע".

ובכן, מדוע כך הדבר?

ניתן לענות, על כך שההכרח לשנות את מנהגו של עולם - את סדרי בראשית, במקום שקיים אילוץ כזה, אינו דבר שקל לעשותו, ולא ברצון גמור הוא נעשה (ראה המובא בהערה 3). על כן, אין כבודו של דבר כזה שיעשה בפרסום ולעיני כול. זהו אפוא ביטוי למגמה לצמצם את החריגה מן הסדר הטבעי בעשיית הנס. מגמה זו באה לידי ביטוי גם בהתנניית הנס בקיום דבר שממנו ימשך הנס, כך שלא תהא בריאת יש מאין.²³

22. רש"י, ובעקבותיו ר"י קרא, הם היחידים מבין הפרשנים הראשונים הקדמונים שנזקקו לשאלה זו.

23. ראה בסעיף 1 לעיל את דברי ר"י אברבנאל ואת המובא בהערה 7.

אולם אפשר אולי לענות על שאלת הטעם להצנעת הנס תשובה שונה. במסכת בבא מציעא מב ע"א מובאים דברי ר' יצחק:

אין הברכה מצויה אלא בדבר הסמוי מן העין.²⁴

ברכת ה' שבסיפורנו פורצת גבולות של סדרי בראשית, וברכה מיוחדת היא. אם ברכה רגילה צריכה צנעה והסתר כדי לחול ב"דבר הסמוי מן העין", קל וחומר שכך הדבר בברכת ה' שבסיפורנו.

4. "וְהַמְלֵא תְּסִיעֵי"

רש"י פירש הוראה זו של אלישע כך:

"ואת המלא תסיעי" - מלפנייך, ותתני כלי אחר למלאותו וצלוחית השמן לא תזיזי ממקומו.

אף האלמנה הבינה שזו כוונת הנביא, ועל כן שיתפה את בניה בעשייתה. אם היציקה תעשה בלא להזיז את אסוך השמן ממקומו, היא תהיה חייבת להסתייע בבניה: הם יגישו לה את הכלים הריקים ויסיעו את המלאים - "הם מגשים אליה והיא מוצקת".²⁵ מהו טעמה של הוראה זו של אלישע? שאלה זו שאל ר' יעקב פידנקי:²⁶

וכל הטורח הזה למה? יתר נקל הוא לטלטל הפך הקטן על כל החביות והכדים, ולא לטלטל החביות המלאות ממקום למקום!

רלב"ג רואה בכך דרך למנוע את הפסקת היציקה ולו לרגע קט, כדי שהנס יתרחש ברציפות:

היה זה המופת בפעם אחת לבד. ולזה ציווה אותה שתשאל תחילה כלים ריקים מאת כל שכניה כל מה שאפשר לה, כדי שיהיה מהשמן שיעור רב. והיא הייתה מוצקת על הכלי, ובהיותו מלא בניה מסייעים הכלי המלא ושמים הכלי הריק, באופן שביציקה אחת נמלאו כל הכלים זה אחר זה.

את דברי רלב"ג ביחס לאי-הישנות הנס ודאי יש לקבל, ועוד נשוב אל דבריו בעניין זה בסעיף הבא של עיוננו. אולם דבריו ביחס לטכניקה של היציקה בעזרת הבנים אינם מתחייבים מעקרון אי-הישנות הנס. לשם השגת המטרה של יציקה מתמדת ללא הפסקה

24. ובאותו מקום מובאת ברייתא: "תנא דבי ר' ישמעאל: אין הברכה מצויה אלא בדבר שאין העין שולטת בו". הן דברי ר' יצחק (המובאים בגוף העיון) הן דברי ברייתא זו נתלים בפסוק (דברים כ"ח, ח): "יצו ה' אתך את הברכה באסמך", ופירש רש"י שהמילה "אסמך" נדרשת מלשון 'סמוי'.

25. ראה סעיף 2 הערה 17.

26. בפירושו הנדפס ביחד עם פירוש ר"י אברבנאל.

ניתן היה לרכז את כל הכלים הריקים מראש במקום אחד, ולעבור ביציקה בלתי פוסקת מכלי ריק אחד למשנהו. כך ניתן היה לחסוך את הצורך בסיועם של הבנים בהזזה מתמדת של הכלים - בהחלפת הכלים המלאים בריקים.

ברור אפוא שכוונת אלישע כשאמר "וְהִמְלֵא תְּסִיעֵי" הייתה, כדברי רש"י, שהאישה תחזיק בידה את האסוך ולא תזוז ממקומה. אך מדוע?²⁷ רד"ק מבאר זאת תוך שהוא מנסח כלל ביחס למעשי נסים, אך בלא לנמק כלל זה:

ובאמרו לה "וְהִמְלֵא תְּסִיעֵי" הודיעה שלא תזוז היא ממקומה והאסוך בידה, כי מעשה נס לא יהיה אלא במקום שהתחיל בו.

הנימוק שנתן רש"י להוראת אלישע על פי מדרש אגדה ששמע (ואין ידוע לנו מקורו) שונה מכל הניסיונות הקודמים לבארה:

לפי שהקב"ה עושהו (- את האסוך) כמעיון, ואין דרך מעיון לזוז ממקומו.²⁸

מטרת הוראתו של אלישע הייתה אפוא לְדַמּוֹת את נס אסוך השמן למעיון הנובע במקומו בלא לזוז; ועתה עלינו לברר מה תכליתו של דימוי זה. נראה ששוב לפנינו אותה מגמה לצמצם את חריגת הנס ממנהגו של עולם. תופעה של מקור נובע בתמידות בלא שאנו רואים את מה שמזין אותו, הרי מוכרת לנו בעולם הטבעי במעיינות. ואכן, מעיון הוא מקור מים חיים הנובעים בתמידות כל ימות השנה, והוא מפליא לב כל רואה, ונראה לנו כנס שבתוך הטבע.²⁹

27. ניתן להעלות כמה השערות כדי לענות על כך:

א. היציקה בדרך שבה האישה תעבור מכלי אל כלי מחייבת איבוד טיפות אחדות ברווח בין הכלים, ויש בכך זלזול בנס. לעומת זאת, בשעה שהכלים הם המתחלפים, ניתן להגביה את הכלי המתמלא ולהניח מתחתיו כלי ריקן, כך שלא תאבד מן השמן אף לא טיפה.
ב. השיטה שבה נקטה האישה מחייבת את שיתוף הבנים, ויש מטרה לשתפם במאמץ, כיוון שהנס נועד להצילם מעבדות. אלישע רומז לכך בדבריו: "וְסִגְרָתְ הַדָּלֶת בְּעֶדְךָ וּבְעֶדְךָ בְּנִיךָ".
ג. עמידת האישה במקומה בשעת היציקה מקטינה את תפקידה בנס עצמו: כביכול, אינה אלא קולב לתלות עליו את האסוך השופע (תפקידה האקטיבי היה בהכנת התשתית לנס - במציאת הדבר שעליו תחול ברכת ה' ובהכנת הכלים לקליטתה של ברכה זו).
בהמשך דברינו למעלה נביא תשובה אחרת לשאלה.

28. ר' יעקב פידנקי מבקר את פירושו של רש"י: "ואין זה מספיק, דמאחר דמעשה נסים הוא, הרי מצינו מעיון המיטלטל, ומאי ניהו, בארה של מרים כדאיתא בגמרא (תענית ט ע"א)". אולם בארה של מרים אינה 'מעיון', והיא גם אינה נזכרת במקרא אלא במדרשם של חז"ל, ואילו רש"י בא לפרש את פשוטו של המקרא במקומו.

29. רבה היא חשיבותו של מעיון כמקום להיטהר בו: הזב אינו יכול להיטהר אלא במימיו (ויקרא ט"ו, יג: "וְרָחַץ בְּשׂוּרֵי בְּמִים חַיִּים וְטָהַר"), ומעיקר הדין מי המעיון מטהרים כל טמא, גם כשאין בהם ארבעים סאה כפי שנדרש במקוה.

כוונת הדימוי של אסוך השמן למעיין היא אפוא, לקשור את מעשה הנס בתופעה הדומה ביותר לכך המוכרת לנו בטבע. כך קטנה החריגה בנס, והוא מתקרב אל המוכר והמצוי.

על פי דרכנו למדנו, כי אף בתופעות הטבע המוכרות לנו בחיי היום-יום יצוק דבר פלא. מאחרי כל מעיין המפכה מים זכים, אף לאחר כל ההסברים המלומדים המבהירים את התופעה, מסתתר נס, "ומן הנסים הגדולים המפורסמים אדם מודה בנסים הנסתרים, שהם יסוד התורה כולה".³⁰

5. "המופת בפעם אחת לבד"

כבר בדברי אלישע נרמז לאישה כי יהיה "זה המופת בפעם אחת לבד. ולזה ציווה אותה שתשאל תחילה כלים ריקים מאת כל שכניה" (רלב"ג לפסוק ב). והאישה אכן הבינה זאת, ויצקה את שמן הנס בלא כל הפסקה, "הם מגשים אליה והיא מוצקת" - "והיא הייתה מוצקת... באופן שביציקה אחת נמלאו כל הכלים זה אחר זה" (רלב"ג שם). צמצום הנס ליציקה אחת בלבד הומחש לה עצמה ולנו - הקוראים - במעשה:

וַיְהִי כַמְלֵאת הַכֵּלִים, וַתֹּאמֶר אֶל בְּנָהּ: הַגִּישָׁה אֵלַי עוֹד כֶּלִי
וַיֹּאמֶר אֵלֶיהָ: אֵין עוֹד כֶּלִי, וַיַּעֲמֵד הַשָּׁמֶן.

משנפסקה היציקה מחוסר כלים נוספים לצקת אליהם, עמד השמן שבאסוך, ולא נתרבה עוד כבשעת הנס.

ברור שאף דבר זה נועד להגביל את הנס, והפעם מבחינת זמן הימשכותו, או ליתר דיוק, מבחינת אי-הישנותו. רק הזדמנות אחת ניתנה לאישה לזכות בשפע הבא מברכת שמים ניסית זו. אמנם הזדמנות זו - לא ניתנה לה קצבה: ככל שירבו הכלים ביד האישה, כן תרבה הברכה ותימשך. אולם משפלו פליה ופסקה היציקה - עמד השמן, ושוב לא תינתן לה הזדמנות נוספת לחדש את שפע הברכה.³¹

כאן יש לשאול: הרי מצינו במקרא נסים שהתמידו זמן ארוך, ואף חזרו ונתחדשו לעתים מזומנות. נס ירידת המן נתחדש בכל יום (למעט בשבת) במשך ארבעים שנה, ואף בנס הקרוב לזה שלנו מכמה בחינות - נס כד הקמח וצפחת השמן של האלמנה הצרפית, גזר אליהו (מל"א י"ז, יד): "כִּד הַקֶּמַח לֹא תִכְלֶה וְצִפְחַת הַשָּׁמֶן לֹא תִחָסֵר עַד יוֹם תָּת ה' גֶּשֶׁם עַל פְּנֵי הָאֲדָמָה". בפסוקים טו-טז שם מבואר, שאליהו והאלמנה ובנה אכלו מן הקמח והשמן שבכלים אלו "ימים", דהיינו שנה. ובכן, מדוע בסיפורנו לא יכול היה הנס להתחדש מעת לעת?

30. לשון רמב"ן בפירושו לתורה, שמות י"ג, טז.

31. ראה סעיף 2 לעיל בחלקו האחרון. באותו מקום העלינו את ההשערה הפרשנית, שבואה של האישה אל אלישע (פסוק ז) נועד לבקש את חידוש הנס, אך אלישע לא נעתר לה בכך.

באופן עקרוני, אין מניעה לכך שהנס בסיפורנו יתמיד ואף יתחדש פעמים רבות, כמו אותם נסים. אלא שקיימים כמה הבדלים בין הנסיבות שבהן התרחש הנס במקומנו לבין הנסיבות של אותם נסים:

א. מטרתם של נס המן ונס כד הקמח וצפחת השמן הייתה לאפשר קיום מתמשך. לפיכך נסי מזון אלה נתחדשו מדי יום ביומו, בהתאם לצורך הקיום האנושי לאכול בכל יום. הנס במקומנו אינו נעשה במזון,³² ומטרתו העיקרית היא לתת ביד האישה סכום כסף, כדי שבכסף זה תוכל האישה לסלק את חובה לנושה ולהציל את בניה מעבדות (דברי אלישע לאישה: "וְאֵת וּבְנֵיךָ תִּחְיֶי בְּנוֹתָר" - אינם משקפים את מטרת הנס, אלא את "הערך המוסף" שלו, את העודף שנותר מן הנס שנעשה ביד רחבה). לפיכך, אין צורך בנס תמידי או בנס שיתחדש בכל פעם, אלא די בקיומו החד-פעמי.

הכלל העולה מדברים אלו הוא, כי נס שאין בו הכרח - הוא נס מיותר. אין ה' מחולל נסים ללא צורך, אלא הוא מחולל נסים רק במצבים שיש בהם הכרח גמור.

ב. נס המן ונס כד הקמח וצפחת השמן היו בגדר ברכות שמים ישירות, ולא היו תלויות במעשה האדם. האדם נטל את פרות הנס, אך לא היה שותף בכל דרך בעשייתו. לעומת זאת, בנס אסוך השמן במקומנו, הוטל על האישה תפקיד מסוים בעשיית הנס: היא המוצקת מן האסוך אל תוך הכלים הריקים.³³

דווקא משום כך ניכרת המגמה לצמצם נס זה: בסעיפים הקודמים ראינו מגמה זו בהוראת אלישע לסגור את הדלת בעדה בשעת התרחשות הנס, ובהוראה המשתמעת מדבריו שלא תזוז ממקומה בשעת היציקה.³⁴ עתה נוספת למגמה זו אי-הישנות הנס. לולי צמצומים אלו, היה עלול להיווצר הרושם המוטעה, שאישה זו ניחנה בכוחות שאינם טבעיים: כאשר היא נוטלת לידיה את אסוך השמן שלה, בכל מקום ובכל זמן, לעיני הכול, היא מסוגלת ליצוק מתוכו שמן בלתי נדלה לכל כלי ריק שתחפוץ. מגמת צמצום הנס בדרכים שונות נועדה למנוע טעות חמורה זו מן האישה, הן ממידעיה והן מאתנו - קוראי הסיפור. דווקא כך ניכרת שייכותו של הנס לה'.

נסיים סעיף זה בדברי הרמב"ם באיגרת תחיית המתים (תרגום ר"י קאפח במהדורתו, עמ' 63):

דע, כי המופת בדברים הנמנעים בטבע אינו משתהה כלל, ולא יאריך, ולא יישאר במצבו. כי אילו התמיד הדבר, היה אפשר לחשוך במופת. כי אילו נשאר המטה תנין, היו חושדים שהוא היה תנין מעיקרו. ולפיכך הייתה

32. שלא כצפחת, שהיא כלי קיבול לנוזלים שנועדו לשתייתו של האדם, האסוך מכיל כנראה שמן לסיכה (ראה סעיף 1 הערה 10). התרבותו לא נועדה אפוא לאכילה, אלא למכירה בפעם אחת.

33. שיתוף זה של האישה נובע מאופיו של הנס במקומנו - מן הצורך לתת בידה כמות גדולה של שמן בבת אחת, על מנת שתוכל למכרו ולשלם את חובה. דבר זה מחייב את האקטיביות מצדה: את הכנת הכלים הריקים ואת היציקה של השמן לאותם כלים.

34. ראה בסעיף הקודם, הערה 27.

שלמות המופת - חזרתו [להיות] מטה "וַיְהִי לְמִטָּה בְּכַפּוֹ" (שמות ד', ד). וכך, אילו נבקעה האדמה בעדת קרח, ונשארה בקועה לעולם, הייתה מגרעת במופת, ושלמותו, בחזרת האדמה למצבה - "וַתִּכַּס עֲלֵיהֶם הָאָרֶץ וַיֵּאבְדוּ" (במדבר ט"ז, לג). וכן: "וַיֵּשֶׁב הַיָּם לְפָנֹת בְּקֶרֶ לְאֵיתָנּוּ" (שמות י"ד, כז). ומחמת הכלל הזה אשר העירותיך עליו, אנו מתרחקים מלהיות בדעה שיתמיד דבר מחוץ לטבע.

אסוך השמן איננו, אפוא, "קרן שפע" תמידית, כעין אלה המופיעות באגדות עם, אלא יש בהתרבות השמן חסד חד-פעמי של ה' עם האדם.

6. "וַתָּבֵא וַתִּגְדַּל לְאִישׁ הָאֱלֹהִים"

מה הייתה מטרת בואה של האישה אל אלישע לאחר שעמד השמן ומה הגידה לו? וכיצד מהווים דברי הנביא תגובה נאותה לדברים שהגידה לו ולמטרת בואה?³⁵ שאלה זו נשאלה בבראשית רבה (לה, ג): "כבר כתיב 'וַתִּלְךְ מֵאִתּוֹ'. מה תלמוד לומר 'וַתָּבֵא וַתִּגְדַּל לְאִישׁ הָאֱלֹהִים'?", כלומר: לשם מה באה אליו בשנית, לאחר שהלכה מאתו? וכך ענו על שאלה זו באותו מדרש:

אלא "וַיַּעֲמֵד הַשָּׁמֶן" - שהוקר השמן, ובאת לשאול אם תמכור אם לא תמכור. הברכה האחרונה (- שבירכה הנביא כשבאה אליו בשנית) הייתה גדולה מן הראשונה: "וְאֵת וּבְנֵיךָ תַחֲיֶי בְּנוֹתֶיךָ" - עד שיחיו המתים.

המדרש מבאר כי 'עמידת השמן', אינה הפסקת התרבותו (כפי הפשט), אלא במשמעות כמעט הפוכה - תקומתו, עליית מחירו בשוק. האלמנה הבינה כי אף דבר זה נעשה למענה, ופנתה לנביא כדי לברר אם הגיע הזמן למכור את השמן או שמא עליה לחכות להתייקרות נוספת. לפי זה, תשובת הנביא הייתה כי היא יכולה למכור את השמן. ברכת הנביא "וְאֵת וּבְנֵיךָ תַחֲיֶי בְּנוֹתֶיךָ", אומר המדרש, גדולה מן הברכה של התרבות השמן, שכן היא מבטיחה לאישה ולבניה (וכן לדורות הבאים) 'לחיות' - להתקיים משמן זה עד 'תחיית המתים'. המדרש לומד זאת מלשון "תַחֲיֶי" בעתיד, 'תקומי בתחיית המתים' - ונותר השמן עדיין מפרנס את משפחתך.³⁶

35. בסעיף 2 בחלקו האחרון ענינו על שאלות אלו כך: האישה באה לבקש על חידוש הנס, כדי שתוכל לשאול כלים נוספים ולמלאם, לאחר שלא נהגה בעניין זה כהוראת אלישע, ותשובת הנביא (המשתמעת) הייתה שהדבר אינו אפשרי. אין אנו חוזרים מפירוש זה, אולם בסעיף זה נביא את ביאורם של חז"ל ושל המפרשים לשאלות אלו.

36. נמצא על פי מדרש זה, כי בשלוש ברכות נתברך השמן: ראשית, הוא התרבה ומילא כלים ריקים שאליהם נוצק מן האסוך; שנית, מחירו התייקר בשוק. שתי ברכות אלה אפשרו לאישה לשלם את חובה לנושה. הברכה השלישית, הגדולה מכולן, היא שמותר השמן יפרנס את האישה ואת בניה ואת בני בניה עד תחיית המתים. זהו אמנם נס נסתר, אולם הוא גדול מקודמו מפני שברכה זו מתפשטת בזמן, ללא כל הגבלה.

רד"ק מביא מדרש אחר המבאר את פסוקנו, והוא מתוך 'תרגום של תוספתא' (שאותו הוא מרבה להביא במקומנו):

וכד אתרחיש לה ההוא ניסא, אמרה ליה לנביא דה': אית עלי עישור מהאי משחא, או לא? אמר לה: בעליך זן נביאי דה' במילתא דליכא עליה כלל עישורא, ואף את לית על משחך עישור, דמן ניסא הוא... ויהבת אודיתא ותושבחתא ואזלת.

ובתרגום לעברית:

וכאשר התרחש לה אותו נס, אמרה לו לנביא ה': יש עלי לעשר שמן זה, או לא? אמר לה: בעלך זן את נביאי ה'³⁷ בדבר שאין עליו מעשר,³⁸ ואף את אין על שמנך מעשר, שמן הנס הוא... ונתנה הודיה ושבח והלכה.

לפי מדרש זה, באה האישה אל הנביא לשאול שאלה הלכתית: כיצד יש להתייחס לשמן זה שנעשה על ידי נס מבחינת חיוב תרומות ומעשרות? תשובת הנביא הייתה, שהשמן ראוי למכירה ולהנאה מיידית, ואין צריך לעשרו, כיוון שנעשה על ידי נס.³⁹

רלב"ג הוא פשטן המתרחק מפירושים על דרך הדרש; וכך הוא מבאר את פסוק ז:

"ותבא ותגד לאיש האלהים" - הנה לא רצתה לעשות מזה השמן דבר, אם לא בעצת הנביא. כי לא הייתה יודעת מה רצון הנביא בזה.

37. בעלה של האישה הוא, כמובן, עובדיהו אשר על בית אחאב, כפי שמדרשים רבים זיהו אותו, וביניהם אותו 'תרגום של תוספתא' שמביא רד"ק לסיפורנו בביאורו לפסוק א (ועל טעמו של הזיהוי הזה עמדנו בעיון ג).

38. במל"א י"ח, ד נאמר על עובדיהו שהחביא מאה נביאים מפני איזבל "וְכָל־כְּלֶם לְחֵם וְנָמִים". ב'תרגום של תוספתא' שמביא רד"ק בביאורו לפסוק א נאמר, שעובדיהו האיר לאותם נביאים שהסתתרו במערות בנרות של שמן. על המים ועל השמן למאור לא חלה חובת מעשרות, ואף הלחם, בנסיבות אלו של פיקוח נפש, אולי היה פטור ממעשרות.

39. האחרונים דנו בדברי המדרש הללו בהקשרים הלכתיים שונים, בין השאר בקשר לשאלה כיצד הדליקו בני חשמונאי את מנורת המקדש בשמן של נס, והרי כשם שלא חלה עליו חובת מעשר, כך אין לקיים בו מצוות אחרות. כך כתב הרב ש"י זיין ז"ל בספרו 'המועדים בהלכה' (הוצאת אברהם ציוני, תל-אביב, עמ' קנח):

בחוגי הישיבות רווחת שמועה בשם ר' חיים סולוביצ'ק ז"ל... איך יצאו ידי חובת הדלקת המנורה באותו שמן, הרי אין כשר אלא 'שמן זית' שמובנו כמשמעותו: שמן שגדל על עץ זית ונעשה מפרי הזית, וזה היה שמן של נס ולא שמן של זית? (כיוצא בזה כתב הרד"ק שאותו שמן הנס של אלישע היה פטור ממעשרות). בעל כרחנו - אמר ר' חיים - שהנס לא היה בכמות, בתוספת שמן, אלא באיכות, שנתעצם כח השמן ודלק שמונה ימים (בדברים אלו עונה ר' חיים גם על השאלה המפורסמת מדוע עושים זכר לנס שמונה ימים, והלא הנס היה רק שבעה ימים, שהרי בפך השמן היה די שמן ליום אחד).

האישה באה, אפוא, להגיד לנביא כי אכן התרבה השמן כפי שגזר, ועתה היא מצפה להוראתו: מה עליה לעשות בשמן זה. באמרו "כי לא הייתה יודעת מה רצון הנביא בזה", נראה שאין כוונת רלב"ג שלא יכלה האישה לְשַׁעֵר דבר זה.⁴⁰ כוונתו לומר, שהאישה לא ידעה זאת בוודאות, ולא רצתה לעשות מעשה על דעת עצמה, עד שתשמע הוראה ברורה מן הנביא.⁴¹

אלישע אכן עונה לאישה את התשובה הצפויה: "לְכִי מְכָרִי אֶת הַשֶּׁמֶן וְשַׁלְמִי אֶת נְשִׁיךְ", אך מוסיף דבר שגם בְּשָׁלוֹ הֵייתָה הַאיִשָּׁה צְרִיכָה אֶת עֲצָתוֹ:

וְאֵת וּבְנֶיךָ תַחְיִי בְנוֹתֶיךָ.

תוספת זו אינה מובנת מאליה: הנס הרי נעשה למען מטרה מוגדרת - לאפשר לאישה לשלם את חובה לנושה. מי אומר אפוא שהנותר משמן הנס הזה מותר בשימוש לצרכים אחרים? האם אין זו מעילה בנס, שליחת יד במתנת שמים שאינה שייכת לה? על כן מסיים הנביא את דבריו לאישה, בהתירו אף את הנותר מן השמן בשימוש, לצורך מחייתם של האלמנה ושל בניה.⁴²

הקרבה בין דברינו האחרונים ביחס לנותר השמן לבין המדרש שהביא רד"ק ברורה לעין: היחס אל שמן של נס אינו כאל שמן טבעי רגיל שנמצא בבעלותו של אדם. שמן זה מחייב את התייחסותו של הנביא: הוא גזר על התרבותו, והוא יורה כיצד יש להשתמש בו, מה מותר ומה אסור. מאותו הטעם שהאישה הבינה כי יש צורך בהיתר מפורש של הנביא לשימוש בשמן זה לצרכיה, מאותו טעם עצמו, פטור השמן ממעשר. הטעם הוא היותו 'שמן של נס' - מתנת שמים: אין חלות עליו חובות רגילים של האדם ביחס ליגיע כפיו כהפרשת מעשרות, אך גם אין לו לאדם זכויות רגילות ביחס אליו, כפי שיש לו ביחס לרכושו שלו.

מגבלה זו היא האחרונה הנלמדת מסיפורנו ביחס לנס. 'תורת הנס' שהצגנו בעיון זה, בעיקרה הרי היא תורת צמצומו של הנס; ואלו הן המגבלות שנידונו בעיון זה: א. באופן קיומו של הנס - הנס תלוי בדבר קיים ואינו נוצר יש מאין (סעיף 1); ב. בכמות - הנס ניתן בהתאם לכלים שהכין האדם לקליטתו (סעיף 2); ג. במידת הפרסום - כבוד הנס בהיותו מוצנע (סעיף 3); ד. במקום - הנס נעשה במקום אחד בלבד (סעיף 4); ה. בחד-פעמיות - ניתנת הזדמנות אחת לנס ואין בלתה (סעיף 5); ו. בשימוש האדם בו - יש צורך בהיתר ובהדרכה לכך (סעיף 6).

בסעיף האחרון בעיון זה נצביע על ההפך מכך, על הברכה השופעת, פורצת הגבולות, והניתנת בעין טובה.

40. הרי ברור שהנס נועד לענות על מצוקתה, ומצוקה זו נובעת מאי-יכולתה לשלם לנושה את חובה. המסקנה ההגיונית היא אפוא, שיש למכור את השמן, ואת מחירו לשלם לנושה; וכפי שאכן אמר לה אלישע.

41. שזאת אכן כוונת רלב"ג בסיפא של דבריו, ניתן להסיק מן הרישא שלהם.

42. אף במן אנו מוצאים היתר בכתוב המרחיב את דרכי השימוש בו (שמות ט"ז, כג): "אֶת אֲשֶׁר תֹּאפֹּוּ אָפוּ וְאֶת אֲשֶׁר תִּבְשָׁלוּ בְשָׁלוֹ". והשווה לבמדבר י"א, ח.

7. "והריקתי לכם בְּרָכָה עַד בְּלִי דִי" (מלאכי ג', י)

למרות האמור בסעיפים הקודמים בעיון זה ביחס למגמת הצמצום של הנס, עיקרו של הנס בסיפורנו הוא בברכה השופעת, הגואה על גדותיה ופורצת גבולות. הווה אומר: הנס ניתן לאישה האלמנה במאור פנים, בעין טובה וביד רחבה. מגמת הצמצום ביחס לנס אינה באה למנוע את שפע הברכה מן האישה או להגבילו, אלא להקטין את חריגת הנס ממנהגו של עולם. לשון אחר: לא האישה היא מושאן של הגבלות אלו, אלא הנס עצמו הוא המושא. בסעיף זה נדון בשאלה אם ניתן להגביל את הנס בלא להקטין את הברכה הניתנת לאישה.

אמנם נכון הדבר, שישנם כמה סעיפים של צמצום הנס הנוגעים גם בהגבלת השפע המורק אל האישה ואל בניה, אולם בצד הצמצום באותם סעיפים, נראה שקיימת הרחבה נגדית.

נתחיל מן המגבלה הנידונה בסעיף הקודם: הבאנו שם את דברי רלב"ג שבואה של האלמנה אל אלישע נועד לקבל ממנו היתר שימוש בשמן זה שהוא של נס, והדרכה ברורה מה לעשות בו. דבר זה אכן מלמד על הגבלה ביחס לתוצרו של הנס - אין הוא בבעלותו של האדם, אף לא זה שלמענו נעשה הנס. אולם זהו שטר ששוברו בצדו: תשובת אלישע לאישה הרי ניתנה לה במאור פנים. לא זו בלבד שהוא מתיר לה את מכירתו לשם התכלית שלמענה נעשה הנס - תשלום החוב לנושה - אלא הוא מתיר לה גם להתפרנס מן הנותר בשמן זה.

שני סעיפי צמצום שנידונו לעיל - התניית מידתו של הנס בכלי הקיבול שהכין האדם (סעיף 2) והחד-פעמיות של הנס (סעיף 5) - משפיעים אמנם על מידתו של התוצר, של השמן שיהא ביד האישה, ואם כן הם מתנגשים לכאורה במגמת היד הרחבה ביחס לאישה זו.⁴³ ואולם, לכשנעיין בסעיפים אלה, נמצא שאף הם אינם מהווים הגבלה ואינם קוצבים את הברכה והשפע המורקים על האישה; שכן הגבלתם תלויה במעשיה: היא המגבילה את עצמה, וקובעת את מידת הברכה שתניתן לה משמים. שני הסעיפים הללו, הקשורים זה בזה, מלמדים דבר אחד: הנס שנעשה למען האישה אינו בר-הישנות. פעם אחת בלבד תהא לה הזדמנות ליהנות מיציקת השמן הניסית. אולם לפעם יחידה זו לא ניתנה הגבלה של זמן. תיאורטית, יכולה יציקת השמן להימשך ללא כל הגבלה, כל זמן שישנם כלים הניתנים למילוי, וכמות הכלים - הרי היא תלויה במאמציה של האישה להכניס לקראת אותה יציקה. נמצא, שהאישה היא הקובעת את זמן הימשכותו של הנס

43. שאר סעיפי הצמצום שהוזכרו בסוף הסעיף הקודם אינם משפיעים על תוצאת הנס - על מידת השמן שתישאר ביד האישה, ואינם גורעים ממנה דבר, אלא הם נוגעים רק לדרך עשיית הנס. ואדרבה: יש מן הסעיפים הללו שאף מיועדים לטובת הברכה הניתנת לאישה, כגון סגירת הדלת בשעת התרחשות הנס מטעם "שאיין הברכה שורה אלא בדבר הסמוי מן העין" (ראה סעיף 3).

ואת כמות השמן שתהא בידה בסוף, על פי הכנתה את הכלים לקבלת השפע.⁴⁴ השפע הוא בלתי מוגבל, ורק האדם בעצלותו או במגבלותיו האנושיות, מונע את הברכה מלחול עליו "עד בְּלִי דִי"; שפתיו הן שאומרות: "דִי".⁴⁵

44. יש לשים לב, לכך שהנס לא פסק ברגע שכמות השמן הספיקה לתשלום החוב לנושה, אלא השמן המשיך לשפוע כמידת הכלים שהובאו להכילו. דבר זה מתגלה בדברי אלישע ביחס ל"נותר" שממנו עתידים להתפרנס האלמנה ושני בניה.

45. "יְהִירְקִתִי לְכֶם בְּרִכָּה עַד בְּלִי דִי" - מאי עד בלי די? ... עד שיבלו שפתותיכם מלומר די" (שבת לב ע"ב).